

R. R. BOLGAR, A KLASSZIKUS ÖRÖKSÉG ÉS AZ ÖRÖKÖSÖK

The Classical Heritage and its Beneficiaries. Cambridge Univ. Press, 1954. 592 b.

A klasszikus nyelvek ismeretére, a klasszikusok műveinek tanulmányozására épített régi „középiskola” — úgy látszik — Angliában is súlyos válságát éli. A korunk különleges szükségletei által is parancsolóan kívánt középiskolai természettudományos előképzés egyre növekszik, és térfoglalása csak a „humaniorák”, elsősorban pedig a klasszikus képzés rovására képzelhető. Ez a könyv — mint első soraiból megtudjuk — e ténnyel való leszámolásnak köszönheti létrejöttét. Annak a számbavételre akar lenni, hogy mit jelentett Európa számára a nagy klasszikus kultúrák öröksége?

Ez a számbavétel ez idő szerint még távolról sem léphet fel a teljesség igényével. Bolgar szerint két évtized munkája hiányzik még ehhez. Művét csak egy később eljövendő nagy történeti feldolgozást pillanatnyilag helyettesítő rövid bevezetésnek nevezi. „Rövid bevezetése” szükségképpen még sem marad szűk korlátok között és nem jelentéktelen terjedelemben ismertet meg klasszikus hagyatékunkkal.

A klasszikus örökség, melyről a könyv címe beszél, nem más, mint Görögország és Róma kultúrájának tanítása Európa számára. A téma természetesen nem Bolgarnál merül fel először. Néhány elődjét meg is említi.

Vizsgálódásait arra az ezer évre korlátozza, mikor egyrészt a klasszikus örökség minden lényeges vonásában végleges formát öltött, másrészt ennek az örökségnek ismerete, értékelése már tanulságul szolgált. Hellász és Róma ezekben a századokban közvetlenül, a maguk nyelvén szóltak Európához. I. u. 700 és 1700 közé szorítható ez a kor. A középkor századainak latin műveltsége természetesen nagyon különbözőképpen értékelhető képet mutat. De egy bizonyos: a klasszikus örökség, a görög és római írók ismeretének, utánzásának, sőt felülmúlásának vágya Európát soha el nem hagyta. A klasszikusok tanulmányozása az európai iskolázás középpontjába került és nem volt olyan iskola, ahol legalább Donatus és Alexander a Villa Dei latin tankönyveinek példáiin keresztül, sok kis „grammás deák” szeme előtt a klasszikusok szépségeiből ne villant volna fel valami. Támadtak latin költők a középkor korai századaiban is, mint Prudentius és Sidonius, akik a római mintaképeknek eléggé a közelébe törtek. S a sok különböző értékű epigon közül kimagaslottak olyanok, kik már egyesek szerint az „eredetieket” is felülhaladták, bizonyára, mert maguk is eredetiek voltak. Így éppen a vulgáris költészetnek is „koszorúsa”: Petrarca.

A klasszikusok átörökítése, Európa tanulása azonban akkor kezdődik, mikor az örökség örökséggé válik, s hordozója, a latin, nem élő nyelv többé: amikor a római birodalom összeomlik. Helyesebben, még nem is ekkor. Róma bukása és a karoling kort vezető kelta-angolszász törékvések közé ékelődik a latinnélküliség két százada, a VI. és VII. század. Bolgar mindenestre így mondja, és ami az irodalmat, a latin nyelv pallérozott beszélttségét illeti, állítását igaznak kell elfogadnunk. Persze jól tudjuk, hogy Róma az új feudális Európa jogi berendezésében — különleges formák között — azért tovább hatott.

Róma a barbársággal szemben ekkor már egymaga képviselte a teljes klasszikus hagyományt, görögöt és latint egyaránt. De a Város már nem Áttikában, a görög-rabszolgatársadalom perikési fénykorában találkozott a görögséggel, hanem Alexandriában. Ezzel magyarázza a szerző azt a modorosságot, mely a latin irodalmi nyelvet, a „klasszikus latint” a beszélt nyelvtől kezdettől fogva eltávolította. Ezért az irodalmi latint Rómában is meg kellett tanulni. Bár mennyire hangsúlyozza is Bolgar ennek és az irodalmi művelődésnek jelentőségét az ókori iskolázásban, nem hagyja megemlíttetlenül a matematikai, geometriai és zenei oktatás szerepét sem. Az egész iskolázás enciklopedikus jellegű, „enküklikosz paideia” és legsúcán a rétor-képzés áll, hiszen a rétoroknak sokféle mondanivalójához kora és társadalma minden ismeretének birtokában kellett lenni.

A rétorok rendszerint állami hivatalnokok is lettek, ezért az iskolázás ügyében az állam mihamar érdekeltté vált. Az államon, a klasszikus Róma laikus társadalmán kívül azonban még más tényezők is beleszóltak az iskolázás, a „curriculum” végleges megformálásába. Ezek a római birodalom különféle vallásai lettek volna, s közöttük főként a kereszténység. Bolgar csak ennek a vallásnak tulajdonít valóban lényeges szerepet, szerintiünk sem ok nélkül. A klasszikus műveltség akkor lesz hagyomány, örökség, mikor a rabszolgatársadalmat új társadalmi forma, a feudális társadalom váltja fel. A feudáliszmus idológiáját az egyház szolgáltatta és természetesen a felépítmény, a művelődési rend teljes kialakítása is nagy részben az ő műve. Nem meglepő tehát.

hogy a klasszikus kortól örökölt oktatási anyag végleges rendezését már keresztény rómaiak vitték végbe. Említettük már, hogy a régi római iskolában is tanították a grammatika és a retorika mellett az aritmetikát, a geometriát és a muzsikát (tulajdonképpen az aritmetika kiegészítéseként). Néhány más tárgy hozzáadásával így jött létre a középkori iskola nevezetes hét szabad művészete: grammatika, logika, retorika, muzsika, geometria, aritmetika, filozófia. Augustinus felsorolása szerint. Martianus Capella és Cassiodorus, a klasszikus hagyományok e két közvetítője, hamarosan az astronomiat kezdik a filozófia helyén szerepeltetni. A filozófia ilyenformán a szorosán vett „artista” studiumból kiszakadhatott ugyan és önálló fejlődésnek is indult, de mégis csak a „septem artes” társaságában. (Ezt fejezte ki a Magyarországon a múlt század derekáiig használatos bölcsészdoktori cím: „artium liberalium et philosophiae doctor.”) A klasszikus „curriculum” viszonylag gazdag anyaga ne tévesszen meg. Az oktatás középpontjában a literatúrában való elmélyedés állt. Ezt hangsúlyozzák a keresztény-római auktorok „módszertani” művei, mint Augustinus „De Doctorinā”-ja. Martianus Capella *De nuptiis Mercurii et Philologiae* c. műve, éppúgy mint Cassiodorus *Institutiones-e*. Ugyanebbe az irányba terelték az oktatást az elsősorban használatos segédkönyvek: Varro *Disciplinae*-ja, Servius *Vergilius-kommentárja*, az *Ad Herennium*, nemkülönben a Macrobius-féle *Somnium Scipionis*-magyarázat. Mindezek után érthető, hogy szerzőnk szerint a *görög-római iskola fő erényei* ezek lennének: „komoly és határos foglalkozás a nyelvvel, nyelvi szabotosságra törekvés és a figyelmes olvasás kiváló készsége...” A legutolsó nem is jelentéktelen dolog. Egy sereg nyelvtani, mitológiai, történeti, filozófiai és jogi ismeretet tételez fel. Mindezek nagyrészükből nem önálló előadásban, hanem a „curriculum ismertetett tárgyainak tanulmányozása közben voltak elsajátíthatók. Ezeknek a tárgyaknak oktatásmódját a szerző igen érdekesen tárgyalja.

A klasszikus örökség kialakulásának másik tényezőjét Bolgar az ún. egyházatyák magatartásában látja (Kelemen, Basilius, Nazianzosi Gergely). Nyugaton Augustinus, Hieronymus és Nagy Gergely. Magatartásuk a klasszikus hagyománnyal szemben nem mindig barátos. Imént emlegetett artes-rendszerezésük is valójában inkább a klasszikus hagyományok *asszimilációjának* ellenőrzését és így a keresztény ideológiai ismeretek közlése alá rendelését szolgálta. Ennek következményeként bizonyos fajta studiumok jellegzetes módon előtérbe kerültek, a klasszikus örökség átvétele csak *egyenlőtenül* történhetett.

A római birodalom nevelési rendszere az iskolástól még két nyelv tanulását kívánta meg: a latinét és a görögét. A koraközépkor Nyugaton már csak a latint, Bizáncban csak a görögöt ismerte. A klasszikus nevelés hgyományai Európában ezután e nyelvi differenciáltság szerint hatottak. Bolgar először a *görög nevelés* problémáival foglalkozik. Munkájának ez a része különös érdeklődésre tarthat számot, miután nem általánosan ismert tényekről számol be.

Görög nevelést említettem, pedig helyesebb a görög nyelvű klasszikus öröklésről beszélni, s az örökös *Bizánc*. Nem a klasszikus Hellász világa ez, de még csak nem is a hellenizmusé. A régi Róma jobban respektálta meghódított görög provinciái nyelvét és íróit, mint a görögség és Ázsia határán épült Bizánc. És ha Vergilius megért Rómának egy légiót, a görög klasszikusok sem jelentéktelen cohorsként álltak a barbársággal szemben. Ámde az új császárság udvaroncainak, papjainak és katonáinak, sőt császárainak ősei Marathonnál bizonyára a perzsa seregben küzdöttek volna. Ha módjukban állt, ők is szembeszálltak a kultúrával, melynek nyelvét beszéltek. Isauriai Leo *ikonoklasztái* és utódai egy századon át harcoltak még az ellen a kevés hellenizmus ellen is, mely az egyházi kontroll alatt a VIII. századba átmertette magát. Az ikonoklamosz vége mégis egy új, a diadalmaskodó orthodoxia által megjelölt, Bolgar szerint „*egyházi hellenizmus*” lett. Valóban, a *képvita* meglehetősen egyenlő mértékben érintette a hellén hagyományozódást és a görög egyházat. Az újfajta hellenizmus reprezentatív műve, Photios pátriárka *Myrobiblionja*, nagyjából egyenlő elosztásban tárgyal egyházi és klasszikus témákat. A *Myrobiblion* továbbfejlesztőkre is talált, akik az új hellenizmus enciklopédiáját egyre inkább a világi témák irányába bővítették. A típus vonzott és csakhamar megjelennek a Homeros, Platon, Herodotos műveihöz szánt különleges szótárak, törvénykezési és retorikai szakszótárak. *Lexikográfia*, ez az ikonoklaszta támadás utáni hellenizmus műfaja.

A XI. század bizánci „reneszánsz”, mint Bolgar tévesen nevezi, szakít az ismeret és adatgyűjtés céldulási fokával, többet akar. Fel akarja támasztani a hellén világot. A görög ősookról nemcsak tudni akartak; tudásban, írói tevékenységben, az állam vezetésében utánozni akarták őket. A kor a Comnenosok kora, a reprezentatív „hellén”: *Psellos*. Rétor volt, mint a klasszikusok. És ahogyan a klasszikus curriculum magasan a retorika állt, a rétor Psellos is minden tudományhoz „értett”. Sok mindennel foglalkozott: asztronómiával, fizikával, élettannal és lélektannal, joggal és filozófiával. Történelemmel is. De mindenek felett a szavak érdekelték: rétor volt. Mesterségével járt, hogy író is legyen, költő. Ez nem tudott lenni, mert csupán utánzott. Mivel azonban mindenáron görög akart lenni, ezért a Comnenosok minisztere újpogánnyá is lett. Ámde Konstantin városát kereszténynek alapították már és Psellosék humanizmusának bukniá kellett.

De Psellos „át tudta magát menteni.” Lévén szofista, egy ügyes dialógust írt az euchiták ellen és az új „kultúrcentrumban”, az apostoleoin pátriarkai iskolájában katedrát kapott. A pátriárka „egyetemén” grammatikát, retorikát, dialektikát, fizikát, az orvoslás elméletét, matematikát és muzsikát tanítottak. De az egész oktatás, mint a XII. század makedón érája általában, az egyházi reakció jegyében állt. A grammatika-oktatás nem Homérosz és Euripidész olvasásán épült, hanem a kortársak művein. Levélformák gyűjteménye volt, amint nevezték: a szkhedográfia.

A latin uralom utáni Bizáncban az előző korszakokénál sokkal *tudatosabb* klasszikus kultusszal találkozunk. A *klasszikus hagyomány egésze* vált fontossá. A grammatika tanításában az attikai és a demotikus nyelv, a klasszikus és az úgörög tanításának célja, már nem csupán a beszélt nyelvre is kötelező (természetesen ógörög) orthográfia beidegzése volt, hanem a már nem beszélt antik görög nyelvtanának kifogástalan elsajátítása is. A grammatikusok — Planudes, Glykys, Moschopoulos — ezen dolgoztak. De talán ekkor ez is volt a leglényegesebb tennivaló. Mert míg Gennadios pátriárka már nyugaton akarta Aristotelest megismerni, a nyugat vizont görögül akart tanulni. Egyáltalában tanulni és tanítani akart. Iskolamesterei Filelfo és Guarino mintaképe a hanyatló Bizánc utolsó nagy tanítója, Chrysoloras volt. Bizánc iskolái Európának ekkor többet adtak, mint irodalma. Ez az irodalom — állapítja meg Bolgar — nem volt eredeti. Ámde ez egyetlen *érdeme*. A pedáns bizánci irodalmárok szolgálai hűséggel adták tovább a halhatatlanok szavait.

Ázsia meg-megújuló támadásaival szemben, Bizánc állandó védekezésre szorult. Intézményei, kultúrája megmerevedtek. Nyugat vizont ekkor állandó mozgásban történelme folytonos alakításában töltötte idejét. Később mint Bizánc, de végül mégis birtokába vette a klasszikus örökség reaeső, latin nyelvű részét és restaurálta a latin imperiumot is. Mindez — jól tudjuk — a Karoling-kor elején 800 körül történt.

Előzményei azonban régebbiek. A barbár hódítók — úgy látszott — mintha a nyugati birodalommal, kultúrájával, nyelvével végeztek volna. Igaz, az új germán királyságok adminisztrációs nyelve a latin maradt. De milyen latin! Latin szavakat ismertek, nem grammatikát, mégkevésbé auctorokat. A sötét középkor ez. Bolgar azt állítja, hogy Róma klasszikus hagyatéka nem is maradhatott meg a hajdani „orbis Romanus” határai között. Olyan földön talált volna menedéket, mely e világ határain kívül esett és ahol latinul soha nem beszéltek: Írországbán. 450 és 650 között lett volna ez így. Bolgar állításai azonban éppen nem meggyőzőek. Amit az írekről, majd angolszász tanítványaikról tud mondani, csak azt a tényt bizonyítja, hogy a kelta szerzetesek latinul is beszéltek, ami a latin egyház papjainál nem különösebben feltűnő. De latinjuk csaknem olyan kezdetleges volt, mint a kontinens barbárjaié. Az egyetlen, aki közülük jobb grammatikájú latint használt, latin auctorokat is citált — Columban — a kontinensen élt. Honfitársai csak azt a közlatint ismerték, melyet a *Vulgata* közvetített számunkra. Ez pedig, mint Bolgar maga is többször hangoztatja — a „klasszikus örökséggel” távolról sem azonos. Azt a magát sokáig tartó hiedelmet, hogy az ír papság a görög nyelvnek is birtokába jutott volna, Bolgar is elutasítja. Görög tudásuk néhány görög szó véletlen ismeretén túl nem terjedt. Mindezek ellenére szerzőnk bámularaméltó határozottsággal hangoztatja az *írek nagy szerepét* a klasszikus hagyományok átmentésében. Hogy miért, már most kitéjük, később még világosabb lesz. A kelta szerzetesek tanítványai közé tartozott ugyanis az *angolszász Heptarchia* is. Márpedig Bolgar szerint a klasszikus iskolázás jövője az angolszászok kezében volt.

A kontinens egyébként közismert viszonyainak bemutatása után ugyanis ennek bizonyítása következik. Nyilvánvaló, hogy az angolszászok kereszténységre térésük idején két latin művelődési hatással találkozhattak. Az egyik kétségkívül az említett ír-kelta latin tanítás. A másik elindítása azonban bizonyára azoknak az itáliai misszióknak a nevéhez fűződik, kiket Nagy Gergely pápa küldött Angliába. Gergelyt viszont — ismét csak Bolgar nyomán — a klasszikus hagyatékek keresztény-római közvetítői között szemlélhetjük. A klasszikus Róma hatásának útja így közvetlenebb és ezért valószínűbb, mint a messzevezető, közel két évszázadig tartó írországi kerülő. Mindazok, akik az angolszász érdemek meglehetősen túlméretezetten hangsúlyozott ismertetése során szóbajönnek — főként Béda és mestere Benedict Biscop — Theodor canterburyi érsekkel állanak valaminő kapcsolatban. Ez az italo-görög szerzetes éppen a kelta egyház hatásának ellensúlyozására került Angliába. Aligha véletlen, hogy az ő és kísérete tevékenységének megkezdése után beszélhetünk csak az angolszász iskolázás olyan mérvű fellendüléséről, hogy végül a *kontinens tanítói* is a szigetországból kerülhettek ki.

Hamarosan ugyanis erre is sor került. A kontinens szerepének lekicsinylését Bolgar itt sem mulasztja el. A longobard királyság latin nyelvű kultúrájának munkásai, mint a szerző által is emlegetett Benedictus Crispus, Paulus Diaconus és az Urgell-i Félix (Bolgar csak erre a Félixre gondolhat) nem voltak a kor mértékével mérve sem másodrendűen latin iskolázottságúak. Tény, hogy Nagy Károly oktatásügyi reformjainál és a Schola Palatina alapításánál az itáliai Petrus de Pisanak jelentéktelenebb szerep jutott, mint a yorki iskola neveltjeinek Alcuinusnak, vagy a „skót” Seduliusnak. *Alcuinus* személyének, működésének részletes ismertetése után a

mérleg mégis úgy alakul, hogy a kontinens angolszász mestere, a nyugati császár barátja, a klasszikus művelődési hagyományt *nem teljesen asszimilálta*. Bolgar is mondja: „Timuit Danaos . . .”

Alcuinusnak és iskolájának hatása Nagy Károly halála után sem tűnt el teljesen. (A „De litteris colendis” capitulare ugyanis állami ügyé tette az oktatást. Erről azonban Bolgar nem beszél.) Szerzőnk ennek a hatásának IX. és X. századi sorsát vizsgálja. Két áramlat keresztvezéséről hallunk : az egyik Alcuinusz egyházi latin kultúrája, a másik Petrus de Pisa tisztább klasszikusságú nevelése. A körülmények megint Alcuinusnak kedveznek. A Schola Palatina eltűnik, s a teljesen egyházi befolyás alá került karoling udvarban a pogány auktorok és híveik számára nem volt hely, a szász császárok meg Rómával — melynek „Augustinusai” voltak — nem törődtek. A latinul tudás helyei a monostorok lettek, de nem a teljes latin műveltségé (persze csak a feudális egyház érdekeit előmozdító ismeretanyagé). Pedig a klasszikus örökség Európá számára még sok mindent rejtgetett.

Lassan ugyan, de a XI. század közepétől egyre határozottabban, a klasszikus világ örökségének teljesebb feltárása indult meg. Most már nemcsak az irodalom irányában. A kor legdöntőbb változása a *városiasodás* határozza meg az új művelődési jelenségeket. A római jog feledése, az orvoslás új módjainak felfedezése és az aristotelesi logika használatbavétele jelenti a nagy újdonságokat. A *Digesta*, az *Organon* és a *Libri Naturales* ekkor kerültek az európai iskola könyvei közé. Az auktorok közül Ovidius a kedvenc. De mellette egy az övénél clevenebb, kötetlenebb formájú és érzelmeiben forróbb szerelmi költészet is megjelenik. A *Cambridge-i dalokból* és a *Carmina Burana*-ból ismerjük ezt. Természetesen nem hiányzott az aggodalmaskodó óvás, vagy éppen ingerült ellentámadás sem az egyháziak : Petrus Damianus, Manegold van Lautenbach, Clairvauxi Bernát részéről. Ámde a klasszikusok iránti érdeklődés ez aggályoskodóknál erősebbnek bizonyult. A kor tudásvágya Róma örökségéből minél többet igyekezett birtokába venni, s Abélard után a század végére John of Salisbury és Gauthier de Chatillon a klasszikusok ismeretét már az európai iskolázás *lényeges elemének* tudják. A klasszikus örökség felfedezése befejeződött, az asszimilálás munkája megkezdődhetett.

Ez a munka nem volt könnyű, hiszen két ellentétes ideológia együttélésének megkísérlésével volt egyenlő. Bolgar szerint a skolasztika a klasszikus örökségből nem nélkülözhetette Aristotelest, akinek használata fejében viszont az egész klasszikus örökség befogadása lehetővé vált. Ezzel az örökséggel éltek is, de nem csupán ezzel. A grammatikusok tudták, hogy az állandóan beszélt latint már nem lehet a klasszikusok nyelvtani szabályai közé szorítani. Ezért javarészen a *Vulgata* nyelvén élő koruknak a grammatikában engedményeket tettek, de mégis mindenképpen arra törekedtek, hogy koruk latinsága minél szebben hangzó, fordulatossá, elegáns legyen. Figyelmiük a stílusra irányult, nem a syntaxisra. Számos szerző gondja volt a latin előadást színező „colorok” összegyűjtése és megtanítása. A prózaszövegek ritmikus lejtésének módját a *Dictamenekből* tanulták. A jóhangzás, a szép stílári fordulatok használatára készség volt a grammatika-oktatás célja, s az accentus, a nemlatin anyanyelvűek accentusa, már nem kellett, hogy klasszikus legyen . . .

A skolasztika a klasszikusok tanulmányozását csak az *Organon* és a *Metafizika* könyveire nem korlátozhatta. A *Libri Naturales* tanulmányozása a spekulatív okoskodásokon túl, a valóság empirikus birtokbavételére serkentette Roger Bacon. Vincent de Beauvais pedig már előbb, korának sokszor több, mint kezdetleges „természettudományos”, történelmi és társadalmi ismereti nagy enciklopédiába gyűjtötte. Ez volt a nevezetes *Speculum*.

Ilyen hosszú fejlődés, emnyire hosszú vázolósa után jutunk csak el ahhoz a korhoz, mely a klasszikus örökség teljes feltárását legfőbb feladatának tekintette. Ez a reneszánsz. Bolgar azt mondja, hogy a reneszánsz Németországban, Franciaországban, vagy Angliában — ami a klasszikusok iránti érdeklődést illeti — éppúgy létrejöhett volna, mint Olaszországban. De hogy a „renascentia litterarumot” elsőnek éppen Itália láthatta, okát az olasz társadalmi viszonyokban leli. Bolgar általában és itt sem tud a polgári szemléletek hatása alól szabadulni, nagyjából mégis helyesen mutatja be a reneszánsz mozgalom elindulásának társadalmi alapjait az olasz városi polgárság erősödő, gazdagodó és politikai hatalomra is törő (pl. Rienzo) tömegeiben. A kor — a XIV. század — legnagyobb litterátora, a „koszorús költő”, Petrarca is innét jött.

„The balance of economic power had shifted to the middle classes”, állapítja meg a történeti valóságnak megfelelően, tehát helyesen. Mégis, mikor megállapításának következményeit Petrarca hatalmas életművének felmérésénél kellene levonni, problémái megoldása sokszor mellékutakra fut. Petrarca nemcsak szép nyelvezetet, elegáns fordulatokat, színes szókinccset igyekezett a maga számára a klasszikus örökségből biztosítani, a klasszikus élet, az élet „modus Romanusa” szerint akart élni. Stílusnak nyelvnek, életnek újraformálása tovább vitte őt. A rómaiak számára az állam, a társadalom dolgai „köz-ügyek”. Élő, mozgó, mindenkit érintő valóságuk együtt teszi az államot : a „*respublica*”. A jogok után, sőt hatalomra törekvő polgárság politikai eszménye ez lett. Petrarca ezért állt a római nép tribunjának, Cola di Rienzonak nagy megújulási kísérlete mellé. Pedig az ilyenfajta kísérletek a középkor végén igen messzire vezethettek, összefüggéseik távoliak és bonyolultak. Rienzo Rómát akarta új életre keltetni, s majdnem

két század múlva *Dózsa* ugyanezt akarta a magyarok országával. A velencei követjelentés nyelvéen szólva : „rennovar el regno.”

Petrarca tehát a rómaiságtól elegáns latinságon, káprázatos elokvencián kívül mást is örökölt. Nem a lovság kultusza — mint Bolgar véli — hanem a római életnek közvetlenül is mintázása készíthette a költőt arra, hogy az élet legfőbb javának a kor feltörő polgáraihoz hasonlóan a „virtust” és a „famat” tekintse. Ennyit jelent az — amit Bolgar megállapít —, hogy a klasszikus tanulásnak hozzánk vezető hídját Petrarca fejezte be.

Művét Salutati és Boccaccio folytatták. Salutati „adta meg a középkornak a kegyelem-döfést”. Boccaccioval együtt sok-sok klasszikus művét újra felfedezték. Bolgar listájáról álljon itt néhány név és mű : Plinius, *Historia Naturalis*, Quintilianusból valami, a *Noctes Atticae*, Frontinus, *Stratagemata*, Vegetius, *De re militari* (?), Varro, *De re rustica*, Vitruvius Pollio, az *Orationes adversus Verrem*, Silius Italicus, Cato *Agriculturája*, a *De Oratore* stb. A klasszikus hagyományok fejlődésének útját a XIV. századon keresztül Salutati, Boccaccio, Pastrengo és rajtuk keresztül Petrarca irányította a kiteljesedés felé.

Ez a század a klasszikus örökséget részben, vagy egészben újra feltárta. A feltárás munkája a következő században is folyt még, de ekkor már más teendők is felmerültek : a feltárt kincseket „közkinccsé” kellett tenni. Bolgar szerint a XV. század a tanulás százada, a klasszikus hagyaték lehető teljes átvételének kora. Az ő felfogása szerint is a reneszánsz delelőjén, a „High Renaissance”-ban, az *iskolamesterek* viszik a hangot. Érthető ez, ha meggondoljuk, hogy a felfedezés lendülete e századra alábbhagy és megkezdődhet a birtokbavétel leltározó és asszimiláló, sokban pedáns munkája. Európának mérhetetlenül sokat jelentett ez a munka, melyet Guarintól Erasmusig olyanok végeztek, akik a nyelv és az élet sok szépségére tudták megtanítani. Guarino, Janus Pannoniusunk mondja, a klasszikus műveltség elsajátításának mesterségét Chrysolorától tanulta. Nem más ez lényegében, mint a rómaiak „figyelmes olvasásának”, az „attenta lectionak” újból iskolai módszerré emelése. Az auktorok olvasásának gyömölcseit a humanista diák egy füzetbe jegyezte. A füzetlapokat egy vonal ketté osztotta. Az egyik félre a grammatikai és stílári sajtások kerültek, a másik fél viszont a tárgyi : történeti, mitológiai, vagy jogi ismeretgyarapodás rögzítésére szolgált. A jegyzetfüzet neve *Copia*, néha *Sylva*. Erasmus külön művecskében tanít, a módszerre (*De copia rerum et verborum*), melyet „methodice et historice” eljárásnak is neveztek. Nagy praktikus haszna műfajt termelt ki. A közhasználatú szónoki segédkönyvek, szállóige és „latinizmus” gyűjtemények egymást követik : Guarino Florilegiája, a római retorika tanár „*Elegantiae Linguae Latinae*” c. munkája, mindenekfelett pedig Erasmus híres *Adagium-gyűjteménye*.

Az ímént azt mondtuk, hogy a *felfedezés* izgalmából e század már nem sokat érezhetett. A klasszikus hagyaték latin anyagára ez a megállapítás mindenképpen áll. A görög örökség átvétele tekintetében azonban bizonyos módosításra szorul. A görög klasszikusok művei, a latin világ iskolázásába végleg most kerülnek be, mégpedig kettős úton. Egyrészt : görög nyelvű kéziratokat másoltak és vásároltak és, hogy ezeket megértsék görögül meg is tanultak, másrészt görögből fordítottak. A fordítók Giorgio da Trebizonda, a Gaza-i Teodor és társaik nagyrészt görögök voltak. A fordítás-kéziratok nagy száma mutatja, hogy a görögök tolmácsolása szükséges volt. De ugyanez a század a görög nyelv tanulását is a teljes humanista képzés részesévé tette.

A „figyelmes olvasásnak” csak úgy volt értelme, ha megbízható szövegben nyugodott. Jó szöveg teremtése kritikai munka, s ez nem éppen a tudományos tekintélyelv jegyében áll. Érthető hát, hogy a kritika a klasszikus auktorok szövegeinek javíthatásánál meg nem állt, hanem az előző, skolasztikus kor legnagyobb tekintélyét, tudásának oszlopát, Aristotelest is kikezdte. Csakhamar el is fordult tőle és a világ dolgainak hivatott magyarázóját Platonban ismerte fel. De mégsem ez az „újplantonizmus,” hanem életrehívója, a kritikai készség növekedése készítette elő a szaktudományok alakulásának útját. A középkori „septem artes” nagyrésztben spekulatív jellegűvé vált ismeretanyagával szemben, az érdeklődés biztosabb, a tárgyi, anyagi valóságból szerezhető ismeretek felé fordult. S a tudás „specializálódik”. A szaktudományos ismereteket pedig nem az egyetemes jelentőségű filozófiából dedukálják. A folyamat az orvoslásban indult meg nehezen, de csakhamar meggyorsult s a többi tudomány is igyekezett a skolasztikus merevségből kioldózni.

Mіндеz a középkorvég humanizmusát együtt teszi. De még ennél több is. A szorosan vett didaktikai, irodalmi, filozófiai és szaktudományos „felújulás” túl a reneszánsz — már Petrarcaéknál is — új életformát jelent. Erre tanítottak Pontano és Sannazaro versei, Valla a *De Voluptate*-ban, Alberti a *Della Famiglia*-ban, és Machiavelli a *Discorsis*-ban. Nem tanítottak rá, de a kritika mégis a szkepszisbe burjánzott át. A kort a „Balgaság dicsérete” zárja le. Hozzá tehetjük csak erősen „bizonyos mértékben”.

A nevek, melyekkel az előzőkben találkoztunk : olaszok. A reneszánsz Olaszországban delett. Mi volt a többi országgal? Bolgar választási módja egyszerű és szellemes. Tézise : a klasszikus örökség a reneszánsznak kettőt jelent : *klasszikus nyelvet és életet*. Mikor a hagyaték sorsát a különböző országokban vizsgálja, mindig ezt tartja szem előtt. Így állapítja meg, hogy

Németországban nem az élet római módra alakítása, hanem a klasszikus, most már humanista „eruditio” hódított. Kompromisszumot kerestek — a szerző szerint találtak is — az új műveltség és a régi vallásos világkép között, és így jött létre a „pietas literata”. Ezenfelül a germán szellemi érdeklődést nagy részét csakhamar a reformáció kötötte le. Bolgar figyelmen kívül hagyja, hogy a reneszánsz kezdeti, petrarcai formája még a Luxemburg-korban, olaszországi jelentkezésével egyidőben hozta magával Németországba a „docta pietas” programját. A hagyomány erős volt már, mire a XV. század humanizmusa hatását éreztethette. De mindennekfelett a reformáció előtt már jóval, kezdetével is egyszerre a birodalom területén nagy társadalmi mozgalmak (Husz és Münzer) jelentkeztek, melyeknek táplálására a „docta pietas”, vagy a „pietas literata” egyes elemei kiválóan alkalmasak voltak.

Franciaország éppen ellenkezőleg: a humanista életformát, az irodalmi humanizmusnál előbb vette át. Az irodalmi érdeklődésnek ez a másodlagossága azt a sajátos helyzetet teremtette, hogy a klasszikus asszimiláció nem a latin, hanem a jórésztben a vulgáris nyelv nyújtotta lehetőségeken át, fordítások útján történt.

Anglia viszonyairaival egészen természetesen nagy részletességgel foglalkozik. A túlságosan is részletező előadásból most csak azt emeljük ki, hogy a humanizmus angliai recepciója, személyes kapcsolatokon épülő (Morus, Erasmus, Colet, Fisher) kezdetek után, a XVI. század közepére intézményszerűvé válik. Ez akkor történik, mikor a két egyetem Oxford és Cambridge, valamint a londoni ügyvédképző „szabadegyetem”, az Inn’s Court a már régóta folyó intenzív latin tanulmányok mellett, a görög nyelv oktatását is tanulmányi rendjükbe oktatják. A kezdeményezés az egyetemek után az egész angol oktatásban igen mély gyökereket ver. Az angol középiskola ettől kezdve századunkig nagy részben a klasszikusok tanulmányozásán nyugodott.

A magyar humanizmust összesen hét sorban ismerteti. Vitéz Jánost és Janus Pannoniust említi, s a reneszánsz Magyarország végét jelentő Mohácsi katasztrófát. Magyarország Mohács után is még sokáig élő és változatos, sok európai országnál mindenestre feltűnőbb latin kultúrájáról semmit elmondandónak nem tart. Talán éppen, mert maga is Magyarországról származott el...

A spanyol reneszánsz inkább az angolhoz, vagy franciához hasonlítana, semmint a némethez. Az előbbiekhöz hasonlóan az anyanyelv korai használata és az egyetemek jelentősége jellemzi. Viszont az olasz reneszánsz irodalmához fűződő korai és közvetlen kapcsolatok sajátosan színezték.

A humanista műveltség további történetét a „pietas literata” sorsának alakulásával hozza kapcsolatba. Az utóbbi sajátos humanista irányzata egyrészt ugyan Valla és Bandinelli hédonizmusával ellentétes humanista gyakorlatként alakult volna ki, másrészt meg — a nemi immoralitás elleni tiltakozástól függetlenül — a humanizmus lényegéből következett volna. Maga Erasmus tanította, hogy a kereszténység voltaképpen a görög kultúrából sarjadt ki. Tehát: az igazi keresztény szükségképpen humanista is. Ez a felfogás ugyan csak az ókereszténység kezdeteinnek egyes formai elemeire (az újszövetség görögnyelvűsége) támaszkodhat, mégis mind a reformáció, mind az ellenreformáció iskolázásának nem lényegtelen alapvetésévé lett. Bolgar igen érdekesen ismerteti a Melanchton-féle protestáns iskola és a jezsuita gimnázium klasszikus tanulását. Ezekből a görög fokozatosan kiszorult. Ez és a nem jelentéktelen auktor-válogatás, ismét a klasszikus hagyaték csonkulásához vezetett.

Így érkeztünk el a XVIII. századhoz. Eredményeinek összefoglalását szerzőnk azzal zárja, hogy a humanizmusnak van egy „szörnyű vétké”: hosszú története van. De ez a hosszú történet nyújtott lehetőséget arra is, hogy az őt most „megsemmisíteni készülő” tudományokat nagyra nevelje.

A *mérleg pesszimizmusa*, napjaink természetszerűleg pesszimista polgári szemléletmódjából következik, de teljesen indokolatlan. Szerintünk a klasszikus örökség formai vonatkozásai időlegesen némiképp háttérbe szorulhatnak ugyan, de tartalmának valódi értékei egy magasabb rendű társadalmi formában, melyben mi az egész világot akarjuk tudni, csak még tisztultabban fognak kibontakozni. Bolgar könyve e pesszimizmus és az ismertetésben kifejtett nem lényegtelen fenntartásaink ellenére is, értékes, figyelmet érdemlő könyv. A szerénykedve „rövid bevezetésnek” nevezett munka, valójában Európa klasszikus hagyatékának nagy erudícióval végzett számbavétele. Érdekességét még két függeléke is emeli. Az egyikben a görög auktorok nyugati kéziratokban jelentkezését időrend szerint mutatja be, a másikban a klasszikusok angol, francia, német, olasz és spanyol fordításainak kronológiáját kapjuk 1600-ig.

Mezey László